

הציונות הדתית: ממשבר להתחדשות

(הרהורים ליום העצמאות ה"ז של מדינת ישראל)

תכנית ההתנתקות מהווה טלטלה של ממש לציבור המגדיר את עצמו כדתי-לאומי. עצם העובדה שראש ממשלה המזהה את עצמו עם הימין הישראלי הגה תכנית שמטרתה ויתור מודע על אדמת ארץ ישראל, תוך עקירה בכוח של אלפי אנשים מביתם, ומבלי לקבל תמורה, יוצרת מבוכה רבה בקרב ציבור זה. בשולי המחנה אנו כבר שומעים קריאות הולכות ומתגברות ליצור כנגד ההתנתקות המתוכננת, תכנית התנתקות של הציונות הדתית מהמדינה, אם תכנית זו תתממש (היה לא תהיה). ובלא שידוד מערכות ממשי, נראה שאנו צפויים בשנים הקרובות לשתי תופעות הפוכות בקרב מחננו: התחרדות גוברת והולכת מחד, וחילון מואץ מאידך, מכיוון שרבים האנשים שקשה להם להשתייך לציבור, אשר לפחות כלפי חוץ, נראה כאילו האידיאולוגיה שבה הוא נוקט מפסידה במבחן המציאות.

בתור יהודים המאמינים שיש סיבות לגזירות הנגזרות עלינו משמים, עלינו לנסות ולערוך חשבון נפש נוקב עם עצמנו¹, לראות את המגמות שאפיינו את הציונות הדתית בשנים האחרונות, ולגבש מסקנות כיצד מתמודדים עם המשבר וממשיכים הלאה בתנופה. היות וסבורני שהמשבר שנגרם עקב תכנית ההתנתקות הינו רק סימפטום אשר חושף משבר עמוק יותר שבו אנו נמצאים, אין ברצוני להתמקד בו, אלא להסתכל בהסתכלות מקיפה יותר על המצב בקרבנו, ומתוך כך להתייחס לנקודות המרכזיות, אשר לעני"ד צריכות תיקון. שלושת התחומים שבהם חושבני שצריך לעסוק בעיקר בשנים הקרובות הם: אחדות, חיוזק המחנה פנימה, ועבודה כלפי חוץ בכלים אלטרנטיביים ולא מתוך המערכת הכללית.

א. אחדות הציבור

אין זה סוד שבשנים האחרונות ידעה הציונות הדתית סכסוכים ופילוגים בעוצמה אשר לא הייתה קיימת בה מעולם. בתחום הפוליטי לנציגי הציבור כמעט ואין כוח מעשי, בין היתר עקב המלחמות הפנימיות. אולם מה לנו כי נלין על הסכסוכים בקרב הפוליטיקאים, כאשר עולם התורה הציוני מסוכסך בינו לבין עצמו, ברמות שמגיעות לעתים לאבסורדיות שאין כדוגמתה, ואף אם המניעים לכך הם כולם לשם שמים². פעמים רבות אנו שוכחים שאצל לפחות 95% מעולם התורה הציוני המטרות זהות בלמעלה מ-95%, ופעמים רבות הוויכוח הוא על דרכי

1. חשבון נפש - שאין פירושו הלקאה עצמית, כפי שדרשו חוגים מסוימים אשר קראו לחשבון נפש בקרב הציונות הדתית בעקבות רצח רבין.

2. ברצוני להביא שני מקרים הממחישים ביתר שאת את המצב האבסורדי שאליו הגענו: האחד הוא על רב, אשר ביקש מתלמידותיו לבל יתחתנו עם תלמידי ישיבה מסוימת, והזהיר שבמקרה כזה הוא לא יופיע לחתונה. סיפור נוסף הוא על ראש ישיבה מסוימת אשר התקשר לראש ישיבה אחרת והעלה בפניו הצעה לכינוס של כל ראשי הישיבות. התגובה להצעתו הייתה שאכן יש לערוך כינוס כזה, אלא שישבתו של הרב המציע אינה ישיבה.

הפעולה, אלא שהוא גולש לפגיעות אישיות ולחוסר אפשרות לשבת ביחד. אחדות איננה אחידות והוויכוחים הם לגיטימיים, אך לא לגיטימי שוויכוח בתוך עולם התורה גולש להאשמות אישיות מכוערות ולסגנון השוק במקרה הטוב, והאשמת הצד השני ברשעות במקרה הרע. רק לשם דוגמא, במסגרת הוויכוח על סוגיית סירוב הפקודה לגיטימי בעיניי לטעון שהיחס של הגדלות בתורה בין שני רבנים המתווכחים ביניהם צריך להכריע, אך לא לגיטימית בעיניי היא הפצת פשקווילים בסגנון "דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעים". ומן הצד השני: לגיטימי לטעון שסירוב פקודה המוני הינו מהלך הרסני למדינת ישראל, אך לא לגיטימי בעיניי לפרסם מאמר בעיתון חילוני, ובו לתקוף בחריפות את אחת הדעות. צו השעה מחייב לפחות יצירת גוף שבו יתכנסו כל ראשי הישיבות ורבני הערים, היישובים והשכונות אשר רואים את עצמם כשייכים לעולם התורה הציוני. ההאשמות על מחנה פלוני אשר אשם ב"ביזוי תלמידי חכמים", ועל רב אלמוני שהוא מכריע בהלכות ציבור ללא שיעור קומה תורני מספיק, בלי שום קשר למידת נכונותן, אינן יכולות להוות תירוץ מספק להימנעות מיצירת גוף כזה, מכיוון שאנו מצויים עתה בשעה הרת גורל, שעה שבה יש סכנה ממשית לקריסה פנימית, ואין זה הזמן למחלוקות הללו אשר מכלות כל חלקה טובה בקרב המחנה. אמנם קיים כבר גוף אשר מאגד בתוכו רבנים רבים מקרב הציבור הדתי לאומי, הלא הוא 'צהרי', אלא שגוף זה אינו מספק עדיין את הצורך בהתארגנות שהובא לעיל, וזאת משתי סיבות: האחת היא שהרבנים החברים בו, עניינם הוא קודם כול בנושא של עריכת חופות לציבור חילוני ללא תשלום, כלומר עם הפנים כלפי חוץ, בה בשעה שהבעיות החריפות ביותר הם כלפי פנים. בנוסף לכך, לא כל עולם התורה הציוני מיוצג בארגון זה, כאשר חלק מכך נובע מחוסר הזדהות עם כמה ממאפייניו של הארגון. לכן המטרה צריכה להיות יצירת גוף חדש (אשר 'צהרי' יכול להוות תשתית להקמתו, אך בשום פנים ואופן לא להיות תחליף לו), שמטרתו תהיה עצם ההתאגדות של עולם התורה הציוני, ודיונים בנושאים הבעורים העולים על הפרק, גם אם אין הסכמה בהם. מודע אני לכך שהצעה זו עלולה להיחשב לנאיבית, כיוון שההוא לא מוכן לשבת עם זה, והשני אינו ראוי בכלל לשבת בפורום כזה, ועוד טענות שונות, אך יש להציב קריטריונים ברורים לשאלה מי יהיה חבר בגוף כזה, ולאחר מכן לפנות לכל החוגים והפלגים הקיימים בתוך עולם התורה הציוני. כל מי שיתנגד לכך, הרי שיוציא עצמו מן הכלל, ומקווה אני שמידת האחריות שיש לו כלפי עם ישראל, לא תיתן לו להחרים גוף זה.

יש כאלו שיבואו ויטענו, מה תעזור הקמת גוף שכזה, הרי ממילא לא יוכלו לקבל בו הכרעות מעשיות, כיוון שקשה מאוד להאמין שמי שחושב אחרת, יהיה מוכן לקבל את הכרעת הרוב בתחומים מסוימים המהותיים לאידיאולוגיה שאותה הוא נושא, וגם אין אני חושב שהוא צריך לעשות כך. אך טענתי היא שקודם כול צריכים להיות מסוגלים לשבת ביחד ולדון בדברים, ואם נצליח לעשות אפילו דבר כזה, הרי שיצאנו נשכרים.

ב. יעדים ואופני פעולה

אם ננתח את ההיסטוריה של הציונות הדתית במדינת ישראל לאחר הקמתה, הרי שנוכל לראות שתי תקופות עיקריות. בתקופה הראשונה עסקה הציונות הדתית בהישרדות. מול החילון הגובר והולך המטרה הייתה להישאר דתי. לשם כך הוקמו, בין היתר, מוסדות וגופים אשר דומים במהותם למוסדות הלא-דתיים, אך בעלי צביון דתי: אוניברסיטה דתית, בנק דתי, יחידות דתיות בצבא וכו'. המטרה המשותפת לכולם הייתה נתינת כלים לפרט הדתי להישאר נאמן לאורח חייו

במציאות הקשה. לאחר שלב ההישרדות וההתבססות הרגישה הציונות הדתית, בין היתר בעקבות מלחמת ששת הימים והניסים הגלויים שנראו במלחמה זו, שהגיע הזמן לפרוץ קדימה ולהוביל משימות לאומיות. בתחילה פעלה הציונות הדתית בתחום ההתיישבות באזורים המשוחררים, לאחר שנים רבות בתחום הצבאי, ביציאת גרעינים תורניים לעיירות הפיתוח, ובשנים האחרונות אנו עדים לניסיונות השתלבות גדלים והולכים בתחומים נוספים כגון תקשורת ותרבות. נראה, שלפחות בתחומים מסוימים כגון הצבא והתקשורת, המחשבה המנחה העומדת מאחורי ניסיונות ההשתלבות היא שככל שיהיו יותר שומרי תורה ומצוות במקומות הללו, כך גם השפעתנו על המדינה היהודית ואופיה תהיה גדולה יותר.

אלא שבראייה מפוכחת על התופעות הללו, שתפסו והעסיקו בשנים האחרונות את עיקר המרץ והאידיאליים של הציבור, עולה שפעמים רבות ניסיונות אלו, גם אם הצליחו בפן מסוים, גבו מחיר כבד בפן האחר. ברצוני לתת מספר דוגמאות לכך, ולהציע אפיקים אלטרנטיביים.

ג. ההשתלבות בתחום הצבאי

מזה כ-15 שנה, קיימות המכינות הקדם-צבאיות, המחנכות לשירות מלא ותורם כמה שיותר בצבא. תופעת המכינות פורחת משנה לשנה, וניתן לומר שהם הביאו למהפכה עצומה בצה"ל: למעלה מ-50% ממסיימי קורס קצינים היום הינם חובשי כיפה, אחוז גבוה בהרבה משיעור חובשי הכיפות באוכלוסייה. דבר זה גרם לכך שבהרבה מקרים חייל דתי בודד יכול להשתלב בצורה טובה יותר בצבא, כאשר ההבנה לצורכי החיילים הדתיים, במיוחד בתחומי התפילות והכשרות, עלתה.

אלא שמעבר להסתכלות על הצדדים החיוביים של תופעה זו, בשנים האחרונות אנו עדים לתופעה חדשה, אשר צריכה לגרום להרהורים חדשים בנושא, והיא שילוב בנות במערך הקרבי של צה"ל. תופעה זו עלולה להיות הרסנית ביותר לאפשרות להיות חייל דתי בצבא, ובכלל לכל האווירה בצבא, ואין זה המקום להאריך במסוכנותה. למעט הדאגה של ראשי ישיבות ההסדר שתלמידיהם לא יעמדו בפני הבעיה של הבנות בצבא, לא מצאנו מלחמה רבתי כנגד תופעה זו. במיוחד בולטת שתיקתם של ראשי המכינות, שתלמידיהם, בתור חיילים בודדים שאינם נמצאים במסגרת דתית, חשופים לה ביותר. דומה כי הרצון להשתלב ולהתקדם בצבא גרם לשתיקה ולעמימות בנושא, שהרי דרישה חד משמעית לפתרון הבעיה, עלולה לגרום לפגיעה בהשתלבות זו³.

בעיה זו של השתלבות הבנות בשירות הקרבי ללא התחשבות בחיילים הדתיים אשר מהווים אחוז נכבד מהמשרתים בצבא היא קרוב לוודאי הבעיה החריפה ביותר שקיימת היום בשירות הצבאי⁴. דומה שחוסר התגובה ההולמת לבעיה זו (כמו השתיקה הציבורית של ראשי המכינות

3. רצון זה בא לידי ביטוי, בין היתר, במאמר של הרב חיים וידל - ר"מ במכינה - בגיליון האחרון של 'צהר' האחרון בקשר לסוגיית סירוב הפקודה, שבו אחד מנימוקי מדוע אין לסרב פקודה, הוא החשש ממה יגרום סירוב שכזה להשתלבות בוגרי המכינות בצבא.

4. במאמר מוסגר, חושבני, שאם נסתכל על התופעה הזו בהסתכלות כוללת (תכנית ההתנתקות, ניסיונות חוזרים ונשנים לפגוע בחינוך הממ"ד ועוד), דומה שיש כאן ניסיון כולל (ספק במכוון ספק הנובע מחוסר רגישות טוטאלית) להצר את צעדי הציונות הדתית ולחסלה.

בנושא ההתנתקות) נובעת מסימון של מטרה "המקדשת את האמצעים". קידוש אמצעים זה מונע מיחס של הערצה מוחלטת לכל מערכות הצבא, יחס שניתן למצוא בספרות השו"ת והפסיקה הענפה שהתפתחה במכנינות, כגון השימוש הגורף ב"כל היוצאים להציל חוזרים למקומם", שנועד כדי לדרבן קצינים דתיים להמשיך בשירות הקבע, ההסכמות לוותר על תפילה על מנת לא להפסיק אימון חשוב, והנכונות להתפשר על קיומן בפועל של פקודות מטכ"ל מסוימות בנושאי דת המהוות סייגים חשובים ואכמ"ל⁵. עם יחס כזה, אין פלא שבפנינויה של חוות גלעד בזמנו, לא קם חייל אחד שהודיע: אינני מוכן לחלל שבת למטרה הזו (ואף על פי שנשמעה התמרמרות רבה בקרב החיילים, הם שתקו כאשר נמסרה להם שמועה שקרית, שהרב הצבאי הראשי אישר את חילול השבת הזה).

המכנינות הקדם-צבאיות תרמו רבות במישורים שונים לבוגרים שיצאו מהם ולצה"ל עצמו, ויש להכיר להם תודה על כך, אך דומני שלאור הנסיבות יש צורך להגדיר מחדש את המטרות: להשקיע פחות בשאיפות הצבאיות ובהליכה לקראת הצבא, ולנסות כמה שיותר (כפי שהדבר כבר קיים היום) לחזק את מידת דתיותם של הלומדים במכנינות, תוך הפניה של מי שמסוגל וראוי לכך לישיבות הסדר וישיבות גבוהות⁶. ובהקשר לכך, יש לציין לשבח את אותן מכנינות, אשר בשנים האחרונות פתחו מסגרות לבוגרי צבא, בחלקן בשילוב עם לימודים אקדמיים, שמטרתן לחזק את בוגרי הצבא לקראת יציאתם לחיים.

ד. ההשתלבות בתחום התקשורת והתרבות

הניסיונות של דתיים להשתלב במערכת עודם בחיתוליהם, אך כבר עכשיו ניתן להתחיל ולראות את התוצאות: המערכת הממוסדת והאנטי-דתית של התקשורת והתרבות, לא תתן לדתיים להשתלב בה, אלא באחד משני האופנים: או בתפקידים זוטרים, או על מנת להשתמש באותם דתיים עצמם כדי לנגח את אותו ציבור שמתוכם הם יצאו. גם מי שמלכתחילה יצא למסע ההתקדמות בתוך התקשורת על מנת להשפיע לטובה, עלול למצוא עצמו בסוף המסע כמו כל חבריו לעבודה, לאחר שטיפת מוח בלתי פוסקת.

הפיתרון בתחום הזה צריך להיות במסגרת האלטרנטיבית: הקמת כלי תקשורת מוצלחים ופיתוחם. נכון: ישנם כבר כמה וכמה ניסיונות בתחום הזה; אך יש להשקיע ולפתח את התחום הזה, שמטרתו יצירת אלטרנטיבה אמיתית לאחת הבעיות הקשות ביותר שעמן מתמודדת היום הציונות הדתית: התקשורת המסחרית הפרוצה והעוינת. לשם כך יש להשקיע תקציבים כבדים ולגייס אנשי ממון שישקיעו בהתמקצעות המערכת הזו, אך אין די בכך: יש להשקיע בחינוך הציבור, החל מגיל בית הספר, ובראש ובראשונה לשנן כמה שיותר כמה הרסנית היא הטלוויזיה. נכון, הדבר כבר נעשה במסגרות מסוימות, אך דומה שבתקופה החשובה ביותר - גיל בתי הספר ובמיוחד החינוך העל-יסודי - הדבר לא נעשה די, וזאת בשל רצונם של המחנכים להצטייר כ"חברים" של התלמידים, רצון שמונע מהם פעמים רבות לדבר על דברים לא נעימים, כגון

5. מעבר לשיקול ההלכתי הצר, האם אין צורך לתת את הדעת על השחיקה הרוחנית העצומה שנגרמת כתוצאה מהליכה לאור פסיקות מהסוג הזה, שחיקה שבלאו הכי קיימת בצבא?

6. מודע אני לכך, שחלק מהבאים למכנינות הם כאלו שהלימודים במכינה מהווים קרש ההצלה שלהם בפני חילונית, אך דווקא משום כך, החובה להשקיע בחיזוק רוחני, בלי כל קשר להכנות לצבא, גדולה הרבה יותר.

מדוע חשוב לזרוק את הטלוויזיה מהבית. וגם אם אין זו הבעיה העיקרית הקיימת במוסדות החינוך הציוניים, הרי שלפחות במקומות שבהם שייך לזעוק ולהתריע, כדאי לעשות זאת.

ה. התחום המשפטי

תחום נוסף הזקוק לחיזוק הוא יצירת אלטרנטיבה למערכת בתי המשפט בישראל. יש מי שמשתעשע באשליה שניתן יהיה לכבוש את המערכת המשפטית מבפנים ע"י השקעת המשאבים המתאימים. אך במערכת כזו, שכל תפיסת עולמם של העומדים בראשה היא ההפך מכל מה שזיק של יהדות נובע ממנו, והיא נבחרת על ידי עצמה, אין זה מעשי, ועדות על כך היא מספרם הגבוה מאוד של עורכי דין דתיים מול מיעוטם של השופטים הדתיים. גם המצב במערכת בתי הדין הרבניים עגום ביותר מבחינתה של הציונות הדתית, כאשר הסיכוי של חובש כיפה סרוגה לקבל מינוי כדיין שואף כיום לאפס. אך גם אם המצב מהבחינה הזו היה טוב יותר, קשה להאמין שמבתי הדין הרבניים, הקורסים תחת העומס של תיקי הגירושין, תבוא הישועה. יש לפתח את הנושא של הקמת בתי דין **מוצלחים** לממונות. עצם ההקמה אינה מספיקה ולא תעזור, כיוון שכבר היום רק בירושלים ישנם כמה עשרות בתי דין פרטיים כאלו, ובכל זאת הציבור אינו נוהר אליהם בהמוניו. צריך להתחיל בעבודה יסודית אשר תכלול כמה וכמה מרכיבים: מינוי דיינים בעלי כושר דיינות או שידועים בתור תלמידי חכמים לבתי הדין הללו, ייעוץ מקצועי טוב שיוכל לאפשר לדיינים להתמודד עם המערכת הכלכלית המודרנית⁷, ולא חשוב פחות: שכנוע הציבור הן בחינוכו לכך והן **בפרסום מאסיבי** ללכת לדון בבתי הדין הללו.

כמו כן יש למצוא את הדרך לפתור מבחינה הלכתית את אחת הסיבות הראשיות לכך שאנשים רבים נמנעים מללכת לדין תורה: הסיכוי של התובע לזכות בתביעתו ולקבל פיצוי אמיתי על הנזק שנגרם לו נמוך ביותר, לאור סיבות שאין כאן המקום לפרטן. יש לקוות שניסיונות הנעשים בתחום זה יהיו מוצלחים ויהוו פתח לאלטרנטיבה של ממש למערכת בתי המשפט על ידי מערכת נרחבת של בתי דין שהציבור יראה בהם חלופה אמיתית, ואחד התנאים לכך הוא שיתוף פעולה הדוק בין בתי הדין הללו, כולל הקמת ארגון גג וכינוסים משותפים, וללא תחרות מי מצליח למשוך יותר אנשים.

ו. הפנייה כלפי חוץ

כפי שכבר הוסבר לעיל, הניסיון להשפיע כלפי חוץ מתוך השתלבות מלאה במוקדי השליטה גובה לעתים מחיר כבד מאוד. לכן נראה לעני"ד, שהפיתרון לכך, ובשנים האחרונות כבר הותחל בכך בצורה הולכת וגוברת, היא הפנייה הפרטנית, אשר לה הסיכויים הגבוהים ביותר להצלחה, ובלבד שעושים זאת תוך קבלת הדרכה נכונה, ותוך הבנה שלא כל אחד ראוי ומוכשר לכך. אנו עדים לגופים רבים שקמו בשנים האחרונות לעיסוק כזה עם הציבור החילוני, כגון "ראש יהודי", "מעייני הישועה", "מבראשית" ועוד, שלשמחתי גם משתפים פעולה ביניהם, ולא עסוקים במריבות אחד עם השני, ויש לעודד מגמה זו, המלווה גם בקורסים והרצאות לאנשים היוצאים

7. עיקר ההשקעה של גדולי רבני הציונות הדתית עם קום המדינה הייתה התעסקות בענייני הלכה ומדינה, שנבעו מצורכי השעה. דומה שהיום יש להפנות הרבה מהמשאבים להתמודדות עם יחסי ההלכה והכלכלה המודרנית, התמודדות שנמצאת עדיין בתחילת דרכה, כאשר ישנם מספר מכונים כגון "כתר" העוסקים בה.

לעסוק בכך. גם מבצע "פנים אל פנים", שהוחל בו בחדשים האחרונים, מצטרף לשרשרת פעולות אלו.

אמנם גם כשעוסקים במלאכה חשובה זו, יש לשים לב שלא נוצרת פגיעה קשה בלימוד התורה של העוסקים בכך. פעמים רבות, אנשים שהיו יכולים לגדול בתורה משקיעים בכך את כל מרצם וזמנם, והתועלת שהם מביאים בפעילותם עכשיו, באה על חשבון התועלת שיוכלו להביא בעוד מספר שנים בצורה גדולה הרבה יותר, ויש לשקול את הדברים בזהירות המרבית⁸.

סיכום

ניתן למנות עוד תחומים רבים שבהם יש להשקיע או לשנות כיוון, אך נראה שהדברים ברורים. הציונות הדתית נמצאת היום, דווקא מתוך כל הישגיה המרובים, במשבר עמוק, שתכנית ההתנתקות רק העלתה אותו על פני השטח. חומרתו של משבר זה נובעת מכך שהוא כפול: הן מבפנים והן מתקפה מאסיבית מבחוץ, וכן מעוצמת הבעיות, ודומה שהוא בבואה למשבר הכללי הפוקד את החברה הישראלית. הנקודות שהעליתי במאמרי הן אלה שלענ"ד נראה שיכולות לעזור בהתגברות על המשבר הזה וביציאה ממנו מחוזקים ולא ח"ו מפורקים. בראש ובראשונה עלינו ללכד את השורות ולדעת שמותר להתווכח ואף בחריפות, אך צריך לדעת באיזה אופן ומה קיים מעבר לוויכוחים הפרטיים הללו, ובוודאי לא להגיע למצב הנורא שקיים היום שבגלל הוויכוחים והסכסוכים, רבנים אינם יכולים לשבת זה עם זה. נוסף על כך עלינו להשקיע בחיזוקו של הציבור פנימה, על ידי חינוך למצוינות, העלאת האיכות של לימוד התורה, והפניית המשאבים המרובים שהשקענו בהשתלבות מבפנים באליטות השולטות, ליצירת אלטרנטיבות רוחניות שבע"ה יוכלו גם להוות חלופה ראויה כשיגיע הזמן. את המגע כלפי חוץ עם הציבור החילוני יש ליצור בצורה פרטנית יותר ולאחר הכנה ראויה, וכאשר הוא ממוקד הרבה יותר, יש לו גם סיכויים טובים יותר להצליח. אין במאמר זה קריאה ח"ו להתנתקות מהמדינה, אך יש לדעת, שגם בתוך דבר שבכללותו הוא קודש יכולה להיות טומאה בפרטים, דבר המהווה סכנה מרובה, וגם חייל הנכנס לשדה הקרב צריך להצטייד בנוסף לנשקו בשכפ"ץ ובקסדה.

8. בהקשר לכך יש לציין את פעילותם של הגרעינים התורניים בעיירות הפיתוח, פעילות מבורכת מאוד, אך נראה שלא תמיד נשמר היחס הנכון בין לימוד התורה לבין הרצון להשפיע כלפי חוץ, ובמיוחד במקומות שבהם גם קיימת ישיבה במקום, שבה לומדים בחורים צעירים שעוד לא נכנסו במלוא המרץ ללימוד התורה.